

Svobodná vůle a konec dějin

Svobodnou vůli často vnímáme jako čistě osobní či naopak přísně akademickou otázku. Ve vlastním životě všichni jednáme a rozhodujeme se, jako kdybychom onu svobodu volby měli, nemůžeme ani jinak. Ve velkých a zdánlivě akademičtějších otázkách však často zaváháme. Díváme se zpět na dějiny a činy jednotlivců se nám zdají malé a nevýznamné oproti nelítostně se prosazujícím historickým trendům. U všech velkých událostí se rádi přesvědčujeme o tom, že byly nevyhnutelné. Rádi vykládáme dějiny jako jeden velký proces směřující k jedinému cíli, a tedy vlastně konci dějin. Původně abstraktní náboženské konce času nahrazují autoři od osvícenství velkými historickými narativy o konečném vítězství pokroku a racionality, bez ohledu na to, zda je vidí v komunismu či liberální demokracii. Jednotlivcům pak tato vyprávění o nevyhnutelném budoucím stavu společnosti může přijímat s nadšením i úzkostí, protože se v nich náhle ztrácí význam jeho vlastních rozhodnutí.

Různých koncepcí konce dějin lze najít nespočet, společnost a politiku minulého i našeho století však asi nejvíc poznamenaly marxistická filozofie dějin soupeřící s představou o nevyhnutelném vítězství tržního hospodářství a liberální demokracie, asi nejužitečněji zformulované Francisem Fukuyamou v knize *Konec dějin a poslední člověk*. Marx i Fukuyama navazují na Hegela a zároveň se vůči němu v mnohém vymezují, přijímají však individuální touhu po uznání jako motivaci lidských činů a s tím samozřejmě předpoklad, že může dojít ke konci dějin, ve kterém bude tato touha uspokojena. V některých ohledech je však pro ně jeho koncepce stále příliš poznamenaná metafyzikou, jejich vlastní konce dějin jsou tedy představovány čistě jako vyústění racionálních a vědecky prokazatelných procesů. Podle Fukuyamy platí, že: „modern liberalism is not based on the abolition of the desire for recognition so much as on its transformation into a more rational form.“¹ Marx v tomto smyslu analyzuje dějinné fáze s tvrzením, že jedna musí dříve či později nutně vyústit v další, od společností tribalistických, otrokářských a feudálních až k dobovému kapitalismu, a následně dokazuje, že další racionální vývoj vede až ke konci dějin v podobě komunistického uspořádání společnosti. Fukuyama si na rozdíl od Marxe neklade za cíl analýzu celých lidských dějin, své vlastní závěry však podkládá ekonomickými daty a reflexí moderních dějin, a to fungování a rozpadu komunistických i jiných diktatur. V jednom je ale výsledek stejný: jestliže lidstvo dospěje do ideálního stavu, nemá už člověk jakoukoli smysluplnou volbu. Lze-li totiž hledat alternativní řešení, pak jsme nedosáhli ideálního stavu.

Obě koncepce tak narážejí na stejný problém: i pokud přijmeme představu, že nějaký způsob uspořádání společnosti je racionálně nejlepší, nemůžeme tvrdit, že k němu s jistotou dojde, aniž bychom tak brali jednotlivcům svobodu jednat iracionálně. Problém je možná ještě obecnější – dějiny jsou v obou případech pojímány spíše jako velký probíhající proces než jako soubor činů jednotlivců. K tomu může vždy vést retrospektivní pohled na dějiny, při kterém vysvětlujeme příčiny proběhnuvších dějů, a snadno zapomínáme na možné alternativy. Dějiny nejsou samozřejmě jen soubor náhod a ani činy jednotlivců se tak neodehrávají ve vakuu, jsou ovlivněny kulturou a předchozími rozhodnutími druhých. Ostatně, abychom mohli vůbec mluvit o svobodné vůli, musí naše přítomné volby omezovat volby budoucí. Jenže přiznáváme-li každému jednotlivci možnost svobodné volby, pak je problematické jakékoli hledání jediného racionálního vývoje, a o to víc pak univerzálního smyslu dějin. Moderní představy o smyslu dějin vlastně iracionálně vycházejí z odmítnutých náboženských konceptů. „Na toto křesťanské pojetí smyslu dějin a veškerstva zvyklo si evropské lidstvo tak velice, že nedovede upustit od některých jeho podstatných rysů ani tam, kde mu již přestaly být významné základní křesťanské pojmy Boha stvořitele, spasitele a soudce, a že smysl hledá v sekularizovaném konceptu křesťanském, kde člověk či lidstvo nastupuje na místo boží, i nadále,“² píše Jan Patočka. Těžko hledat

¹ „moderní liberalismus není založen na odstranění touhy po uznání jako spíš na její proměně do racionálnější podoby.“ (vlastní překlad) FUKUYAMA, Francis. *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press, 2006. ISBN: 978-0-743-28455-4. Str. 337

² PATOČKA, Jan. *Kacířské eseje o filozofii dějin*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1990. ISBN 80-200-0263-4. Str. 79

mysl nebo pohyb tam, kde chybí hybatel, a miliony malých, ale svobodných lidských hybatelů mohou mít jen těžko jeden společný cíl v jediném konci dějin, stejně jako od nich nemůžeme očekávat, že budou za všech okolností jednat racionálně.

Deterministické narativy se nemusí nutně projevovat optimismem či vírou v pokrok. U mnoha států je tomu právě naopak. Například o Rusku vnitřní i zahraniční pozorovatelé často konstatují, že mu vlastně není pomoci, protože touha po vládě tvrdé ruky je ruským národním rysem. Jejich historie zná konec konců jen absolutistický carský režim a komunistickou diktaturu. „Western confidence in the stability of Soviet communism rested on a belief, conscious or not, that the Russian people were not interested in or ready for democracy,“³ připomíná sám Fukuyama zároveň s tím, že další historický vývoj ukázal pomýlenost této představy – Sovětský svaz se rozpadl a většina jeho satelitů začala zavádět demokracii. Jednotlivci jsou sice ovlivňováni kulturou vlastní země a lze si tedy těžko představit, že by se například současný čínský režim přes noc proměnil v liberální demokracii, ale přesto platí, že kultura je spíš pojmem užívaným pro zjednodušení reality, než hybatelem dějin s vlastní vůlí, a je utvářena a proměňována právě rozhodnutími jednotlivců.

Zdá se, že dosavadní lidská zkušenost vyvrací všechna velká vyprávění o konci dějin. Marxistický ideál se zatím nepodařilo zrealizovat, natož pak udržet, ani v jednom jediném státě. Fukuyamova představa o celosvětovém vítězství liberální demokracie, působí v roce 2020 podstatně méně realisticky než na začátku 90. let. To neznamená, že dějiny nemohou být zdrojem poučení o lidském chování či o fungování určitých politických a ekonomických modelů (šlo by dokonce tvrdit, že historie je vlastně experimentální politologie), ale je mylné zjednodušovat tato poučení na to, že dějiny se musí dříve či později opakovat nebo že naopak směřují k jedinému cíli. Tyto představy se nenaplnují zejména proto, že jejich autoři opomíjejí lidskou svobodnou vůli a iracionalitu mnoha jejich svobodných voleb. Přece jsou však podobné koncepty stále populární. Pro zastánce liberální demokracie je i v roce 2020 četba Fukuyamovy knihy příjemným pohlazením po duši, které je ujišťuje o konečném vítězství jejich ideálů. Představy o nevyhnutelnosti určitých dějinných procesů nemusí být zdaleka tak explicitně vyjádřeny, ale přece žijí v každém z nás. Právě v tom však spočívá největší nebezpečí. Přijmeme-li představu, že vývoj dějin sám od sebe vyústí v liberální demokracii, nebo nakonec i když podlehneme iluzi, že budeme navěky uvězněni ve světě věčných konfliktů a despocií, zjistíme, že za jedno ani za druhé neneseme osobní odpovědnost. Můžeme se spolehnout na nevyhnutelný dějinný vývoj a na to, že pravdivost myšlenek se dříve či později projeví sama, aniž bychom o to museli usilovat. A jestliže naše rozhodnutí nakonec nic neovlivní, nemusíme se nechat vyrušovat ze svého pohodlí.

Příliš deterministické pohledy na dějiny tak mohou vést u jednotlivce k jednomu ze dvou extrémů. Prvním je již zmiňovaná pasivita, druhým pak chuť vzít věci do vlastních rukou a popohnat dějiny směrem k nevyhnutelnému ideálnímu cíli za jakoukoli cenu, tak jak to popisuje historik Timothy Snyder: „This idea allowed philosophers to pose as prophets, seers of hidden patterns that would resolve themselves into a better world, judges of who had to suffer now so that all would benefit later. If the Spirit was the only good, then any means that History chose for its realisation was also good.“⁴ Ideál ke kterému směřujeme tak funguje jako omluva pro jakékoli použité prostředky i problémy, které mohou nastat, protože v Hegelově filozofii dějin je i krize nezbytnou součástí pokroku. Zdá se však, že ani ona pohodlná pasivita ani omluva pro všechna naše selhání na cestě za lepší cílem nám nebude umožněna. Dosavadní dějinná a mnohdy i osobní zkušenost nás totiž přesvědčuje o tom, že všechna vyprávění o konci dějin dříve či později selhávají. Historie není jen soubor náhod, ale tím spíše není jen postupně se realizujícím počítačovým programem, založeným na přísně racionálním chování

³ „Přesvědčení Západu o stabilitě sovětského komunismu bylo založeno na představě, vědomé či nikoliv, že ruský lid nestál o nebo nebyl připraven na demokracii.“ (vlastní překlad) FUKUYAMA, Francis. *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press, 2006. ISBN: 978-0-743-28455-4. Str. 25

⁴ „Tato idea dovolila filozofům, aby se představovali jako proroci, vykladači skrytých procesů, které vyústí ve vytvoření lepšího světa, soudci toho, kdo musí nyní trpět pro pozdější prospěch celku. Jestliže je Duch tím jediným dobrem, pak jsou jakékoli prostředky, které si dějiny zvolí pro jeho uskutečnění také dobré.“ (vlastní překlad). SNYDER, Timothy. *The Road to Unfreedom*. London: Vintage, 2018. ISBN: 9781473556201. Str. 30

jednotlivců. O to větší pak leží na každém z nás odpovědnost. Dějinný vývoj nám smysl neposkytne, a tak se musíme ptát sami, sami se rozhodovat, sami hledat pravdu a sami podle ní jednat. Ani v tomto případě není otázka naší svobodné vůle čistě akademickým problémem. Naše osudy a naši politickou situaci neurčují neosobní trendy, ale jedno každé z našich rozhodnutí. Toto vědomí může být zdrojem obrovské úzkosti, ale právě ona ukazuje na to, že jde o problém zcela prakticky ovlivňující naše každodenní životy. A tak všichni stojíme v děsivé situaci, kde máme v rukou obrovskou moc a můžeme s ní buď zodpovědně jednat, nebo ji předat propagátorům velkých vyprávění o konci dějin, kteří to za nás zařídí.